

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра соціально-економічних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Забезпечення прав людини в правоохоронній діяльності» вибіркового компонента освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
262 Правоохоронна діяльність

Тема 3.

Міжнародно-правові стандарти забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності..

(лекція № 5-6)

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 8 від 14.08.2024р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 8 від 08.07.2024р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол № 7 від 13.08.2024р.

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-економічних дисциплін
Протокол № 23 від 25.06.2024

Розробник:

Доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Сумської філії ХНУВС,
кандидат наук з державного управління, доцент **Дементов В.О.**

Рецензенти:

1. Заступник начальника відділу ГУНП в Сумській області, майор поліції,
кандидат юридичних наук **Романов В.О.**
2. Викладач кафедри юридичних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук
Лук'яненко С. В.

Навчальні питання

1. Поняття міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини та правоохоронної діяльності, їх види, зміст та співвідношення з національним законодавством.
2. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (1979 р.).
3. Декларація ПАРЄ про поліцію (1979 р.).
4. Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження та покарання (1984 р.).
5. Міжнародно-правові стандарти поводження із засудженими.

Література

Основна

1. Ахтирська Н.М., Касько В.В., Маланчук Б.А., Мелікян А., Пошва Б.М., Фулей Т.І., Шукліна Н.Г. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності: науково-практичний посібник для суддів / за заг. ред. проф. В.Т. Маляренка. К.: К.І.С, 2011. 320 с.
2. Забезпечення прав інвалідів в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: монографія / О.В. Паровишник. Харків: Право, 2016. 264 с.
3. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посібник / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В.О. Боняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 224 с.
4. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності: навч. посібник. –2-е вид. перероб. і доп. / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В.О. Боняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 260 с.
5. Забезпечення прав інвалідів в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: монографія / О.В. Паровишник. Харків: Право, 2016. 264 с.
6. Конституція України. Науково-практичний коментар / В.Я. Тацій, О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш; НАПрН України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2012. 1128 с.
7. Мінка Т. П. Органи внутрішніх справ, як суб'єкти забезпечення адміністративно-правових режимів : монограф. / Мінка Т. П. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 352с.
8. Права людини в Україні: перше півріччя 2015: наукове видання / за ред.: А.Б. Благої, О.А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, 2015. 184 с.
9. Самотуга А.В. Конституційні особисті права і свободи людини у США та їх захист поліцією: монографія. Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 204 с.

10. Сердюк І.А. Основи теорії правоохоронних відносин: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. 196 с.
11. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-метод. посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2014. 208 с.
12. Червяцова А.О. Право на життя та заборона катувань у рішеннях Європейського суду з прав людини: аналіз судової практики за статтею 2 і 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: навч. посібник. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 308 с.

Допоміжна

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show>.
3. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-96>
4. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Електронний ресурс [Режим доступу]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
5. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
6. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>
7. Постанова Верховної Ради України «Про засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня 1999 р. № 757-XIV // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14>
8. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 217 А (III) від 10 грудня 1948 р. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
9. Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (із змінами, внес. Протоколом № 11) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. №4651-VI // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
11. Афанасьєва М. Зловживання правом на правотворчість / М. Афанасьєва // Юридичний вісник. - Антонович М. Міжнародне публічне право: Навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 308 с.

12. Бородин І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: Монографія. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. 218 с.
13. Ведерніков Ю.А. Правоохоронна діяльність в Україні: теретико-правовий аспект: монограф. / Ю.А. Ведерніков, А.М. Кучук. К.: Знання України, 2009. 219 с.
14. Головатий С. Принцип людських прав - один з основоположних принципів українського конституційного ладу // Право України Юридичний журнал : науково-практичне фахове видання. 2017. № 7. С. 95-108.
15. Дяченко В.І. Система правоохоронних органів: навч. посібник / В.І. Дяченко. К.: КНЕУ, 2003. 320 с.
16. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини та громадянина: навчальний посібник. Х.: Факт, 2001. 440 с.
17. Негодченко О.В. Забезпечення прав та свобод людини органами внутрішніх справ України: Монографія. Д.: Поліграфіст, 2002. 416 с.
18. Негодченко О.В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: Монографія. Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. 448 с.
19. Україна: права людини в перехідний період / Під ред. В.И. Денисова, В.І. Евінтова. К., 2001. 184 с.
20. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-е, випр., доп. К.: Реферат, 2007. 848 с.
21. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.
22. Юськів Б.М. Глобалізація і трудова міграція в Європі: монографія. Рівне: Видавець О.М.Зень, 2009. 479 с. 2016. - № 2. - С. 26-34.
- 23.** Дементов В.О., Лук'янихіна О.А. Формування позитивного іміджу сучасної поліції. Право.UA: науково-практичний журнал, 2023. №2 – с. 181-185. DOI: 10.32782/LAW.UA.2023.2.29

Текст лекції

1. Поняття міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини та правоохоронної діяльності, їх види, зміст та співвідношення з національним законодавством

Міжнародно-правові стандарти у галузі прав людини - це встановлені в договірному порядку правові норми мінімально допустимого поведіння держави з проживаючими на його території індивідами (громадянами, іноземцями, апатридами).

Міжнародно-правові стандарти у галузі прав людини різноманітні. По дії в просторі розрізняють універсальні (діють у всьому світі) і регіональні (діють в певному регіоні земної кулі) стандарти.

До універсальних відносять, наприклад, Загальну декларацію прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.). До регіональних — Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод (1950р.), Американську конвенцію прав людини (1969 р.), Африканську хартію прав людини і народів (1981 р.). Як правило, регіональні стандарти більш детальні за своїм змістом і, що особливо важливо, регламентують порядок захисту прав людини у разі їх порушення державою. Наприклад, важливим гарантом дотримання прав і свобод людини в європейських країнах є Європейський Суд з прав людини, який розглядає позови до держави індивідів, котрі зазнали утисків від влади.

Залежно від дії щодо певного кола осіб розрізняють загальні (що стосуються прав всіх людей) і спеціальні (що стосуються прав окремих категорій населення) стандарти. Наприклад, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська Конвенція про захист прав людини і основних свобод відносяться до загальних стандартів. Прикладом спеціальних стандартів є Конвенція про права дитини, Конвенція про статус біженців, Конвенція про запобігання рабству і схожим з ним інститутам. Спеціальні міжнародно-правові стандарти регулюють статус осіб, об'єктивно самих незахищених: дітей, жінок, біженців, національних меншин.

Міжнародні стандарти права і свобод людини мають наступні функції:

1) визначення переліку прав і свобод людини, які у обов'язковому порядку повинні бути визнані державами-учасниками тієї або іншої конвенції;

2) формулювання змісту прав і свобод, які повинні втілитись у конституціях і законах держав-учасників конвенції. Наприклад, Міжнародний Пакт про соціальні, економічні і культурні права 1966 р. розкриває поняття достатнього життєвого рівня. Це поняття включає достатнє харчування, одяг і житло для людини та її сім'ї;

3) встановлення зобов'язань держав по забезпеченню реалізації проголошуваних прав і свобод. Наприклад, приєднавшись до Європейської

Конвенції по захисту прав людини і основних свобод, Україна була зобов'язана скасувати смертну страту як вид кримінального покарання;

4) фіксація обмежень і заборон, пов'язаних з реалізацією прав і свобод людини. Наприклад, Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права 1966 р. забороняє пропаганду війни, насильства, національної, расової, релігійної ворожнечі.

Україна є учасницею основних міжнародних конвенцій у галузі прав людини. З урахуванням їх норм створювалася Конституція України. Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України - Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний договір про громадянські і політичні права (1966), Міжнародний договір про економічні, соціальні і культурні права (1966), Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з протоколами (1950), Європейський соціальний статут (1961), Завершальний акт Наради з питань безпеки і співпраці в Європі (1975), Завершальний документ Віденської зустрічі представників держав - учасників Наради з питань безпеки і співпраці в Європі (1989), Документ Копенгагенської наради-конференції по людському вимірюванню РБСЄ (1990) та ін.

2. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (1979 р.)

Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, прийнятий Генеральною Ассамблеєю ООН у 1979 р. У ст. 2 цього міжнародно-правового документа наголошується: ...при виконанні своїх обов'язків, посадові особи з підтримання правопорядку поважають та захищають людську гідність, підтримують та захищають права людини стосовно всіх осіб".

При цьому відомості конфіденційного характеру, отримані посадовими особами з підтримання порядку, зберігається у таємниці, якщо виконання обов'язку або вимоги правосуддя не вимагають іншого.

Інакше кажучи, за характером своїх обов'язків, посадові особи з підтримання правопорядку отримують інформацію, що може стосуватися особистого життя інших осіб, або потенційно зашкодити інтересам таких осіб і особливо їх репутації.

Кодекс наголошує: слід проявляти велику обережність при зберіганні та використанні такої інформації, яка розголошується тільки при виконанні обов'язків з метою правосуддя. Будь-яке розголошення такої інформації є діяльністю неправомірною.

Якщо ж розглядати міжнародні стандарти юридичного забезпечення прав і свобод людини, вони наголошують: ці норми міжнародного права є обов'язковими для всіх держав та їхніх органів, включаючи працівників правоохоронних органів. Особлива увага звертається на етичну та юридичну поведінку правоохоронців. При чому права людини вважаються невіддільною частиною гідності людської істоти, а співробітники правоохоронних органів за будь-яких умов, поважають закон та дотримуються його приписів.

Вони захищають людську гідність, відстоюють людські права будь-якої особи, принципи законності, необхідності, недискримінації, відповідності та гуманності.

Обмеження ж здійснення прав та свобод є лише такими, що необхідні для забезпечення визнання та поваги прав інших і дотримання у демократичному суспільстві моральності, громадського порядку та загального добробуту.

3. Декларація ПАРЄ про поліцію (1979 р.)

Основоположним регіональним міжнародним актом на Європейському континенті, норми якого безпосередньо регламентують діяльність поліцейських органів європейських країн є Декларація Парламентської асамблеї Ради Європи «Про поліцію. Її затверджено резолюцією ПАРЄ № 690 у 1979 році.

У цьому документі зазначається, що поліцейський повинен пройти в поному обсязі підготовку, а також отримати відповідний інструктаж з соціальних проблем, демократичних свобод, прав людини, зокрема знати основні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Крім того Декларація акцентує увагу особистих якостей поліцейського, який має бути чесним і неупередженим, а також утримуватися від здійснення корупційних діянь та попереджувати їх.

Дисциплінарні стягнення, тортури та інші форми негуманного або принизливого поводження чи покарання забороняються при будь-яких обставинах. Співробітник поліції не повинен коритися або виконувати будь-який наказ чи інструкцію, розпорядчі подібні заходи.

Поліцейський повинен виконувати вказівки, видані належним чином його вищестоящим начальником, але він повинен утримуватися від виконання вказівок, якщо йому відомо або має бути відомо про те, що вони незаконні.

Поліцейський повинен протидіяти фактам порушення закону. У разі, коли правопорушення може безпосередньо спричинити заподіяння непоправного і серйозного збитку, він повинен негайно вжити всіх можливих заходів щодо запобігання такого правопорушення.

За відсутності загрози заподіяння безпосереднього й непоправного збитку він повинен вжити заходів щодо запобігання наслідків цього правопорушення або його рецидиву шляхом доповіді сформованої ситуації своїм безпосереднім начальникам. Якщо це не приведе до бажаних результатів, він може звернутися до вищестоящего керівництва.

Жодні кримінальні та дисциплінарні заходи покарання не можуть бути застосовні у відношенні поліцейського, який відмовився виконувати незаконний наказ.

Поліцейський не повинен надавати сприяння в розшуку, арешті, охороні або конвоюванні осіб, які, не будучи підозрюваними у вчиненні незаконних дій, тим не менше розшукуються, затримуються або переслідуються у зв'язку з їх расової, релігійної чи політичної приналежністю.

Поліцейський має нести особисту відповідальність за свої власні дії і за незаконні дії або бездіяльність, вчинені за його вказівкою.

4. Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження та покарання (1984 р.)

З метою підвищення ефективності боротьби проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, 10 грудня 1984 року було прийнято Конвенцію ООН проти катувань. Конвенція була підписана від імені Уряду Української РСР 27 лютого 1986 року в Нью-Йорку та ратифікована Президією Верховної Ради Української РСР 26 січня 1987 року із застереженнями, що не визнає компетенцію Комітету проти катувань, визначену статтею 20 Конвенції

Згідно з положеннями ст. 20 Конвенції, якщо Комітет одержує вірогідну інформацію, яка містить цілком обґрунтовані дані про систематичне застосування катувань на території якої-небудь держави-сторони, то він пропонує цій державі-стороні співробітничати у розгляді цієї інформації і подати свої зауваження.

Крім того, відповідно до ст. 20 Конвенції, комітет може призначити одного або кількох своїх членів для проведення конфіденційного розслідування. Після розгляду результатів проведеного розслідування Комітет надсилає відповідній державі-стороні ці результати разом з будь-якими зауваженнями чи пропозиціями, які здаються доцільними в даній ситуації. Про результати цієї роботи Комітет доповідає державам-сторонам і Генеральній Асамблеї ООН на своїй щорічній доповіді відповідно до статті 24.

Також Українська РСР при підписанні Конвенції застережила, не вважає себе зв'язаною положеннями пункту 1 статті 30 Конвенції, згідно з яким будь-який спір між двома або кількома державами-сторонами щодо тлумачення або застосування цієї Конвенції, який не може бути вирішено шляхом переговорів, передається на прохання однієї зі сторін на арбітраж. Якщо протягом шести місяців з дати подання прохання про арбітраж сторонам не вдалося досягти згоди щодо організації арбітражу, на прохання будь-якої зі сторін спір може бути переданий в Міжнародний Суд згідно зі Статутом Суду.

Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 14 березня 1989 р. та Законом N 234-XIV від 05.11.1998 р. Україна зняла застереження до ст.20 та до пункту 1 статті 30 Конвенції. На сьогоднішній день Конвенція має статус закону та діє у повному обсязі на території України поряд із іншими міжнародними нормативно-правовими актами, ратифікованими Верховною Радою України.

Відповідно до положень зазначеної Конвенції кожна держава-сторона:

* вживає ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань на будь-якій території під її юрисдикцією. Жодні виключні обставини, якими б вони не були, стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-який інший надзвичайний стан не можуть бути виправданням катувань. Наказ вищого начальника або державної влади не може служити виправданням катувань.

* не повинна висилати, повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є серйозні підстави вважати, що їй там може загрожувати застосування катувань. Для визначення наявності таких підстав компетентні власті беруть до уваги всі обставини, що стосуються справи, включаючи, у відповідних випадках,

існування в даній державі постійної практики брутальних і масових порушень прав людини.

- * забезпечує розглядання всіх актів катування згідно з її кримінальним законодавством як злочини та встановлює відповідні покарання за такі злочини з урахуванням їх тяжкого характеру.

- * забезпечує включення навчальних матеріалів та інформації про заборону катувань до програм підготовки персоналу правових органів, цивільного чи військового медичного персоналу, державних посадових осіб, які можуть мати відношення до утримання під вартою й допитів осіб, які зазнали будь-якої форми арешту, затримання чи ув'язнення, або до поводження з ними.

- * розглядає правила, інструкції, методи і практику щодо допиту, а також умови утримання під вартою й поводження з людьми, які піддані будь-якій формі арешту, затримання чи ув'язнення на будь-якій території, що перебуває під її юрисдикцією, з тим, щоб не допускати жодних випадків катувань.

- * забезпечує проведення швидкого й неупередженого розслідування її компетентними органами, коли є достатні підстави вважати, що катування було застосоване на будь-якій території, що перебуває під її юрисдикцією.

- * забезпечує будь-якій особі, яка стверджує, що їй було завдано катувань на території, що перебуває під юрисдикцією цієї держави, право на подання скарги компетентним властям цієї держави та на швидкий неупереджений розгляд такої скарги. Вживаються заходи для забезпечення захисту позивача і свідків від будь-яких форм поганого поводження чи залякування у зв'язку із скаргою чи будь-якими свідченнями.

- * забезпечує у своїй правовій системі одержання відшкодування жертвою катувань й підкріплене правовою санкцією право на справедливую й адекватну компенсацію, включаючи заходи для якомога повнішої реабілітації. У разі смерті жертви внаслідок катування право на компенсацію надається її утриманцям.

- * забезпечує невикористання будь-якої заяви, що, як встановлено, була зроблена під час катування, як доказу в ході будь-якого судового розгляду, за винятком випадків, коли вона використовується проти особи, звинуваченої у здійсненні катувань, як доказ того, що таку заяву було зроблено.

- * зобов'язується запобігати на будь-якій території, що перебуває під її юрисдикцією, іншим актам жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження й покарання, що не підпадають під визначення катування, викладеного у статті 1, коли такі акти здійснюються державними чи посадовими особами або іншими особами, що виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди.

Згідно зі ст. 17 зазначеної Конвенції засновується Комітет проти катувань. Комітет складається з десяти експертів, що відзначаються високими моральними якостями й визнаною компетентністю в галузі прав людини та виступають у своїй особистій якості. Експерти обираються державами-сторонами, при цьому увага приділяється справедливому географічному розподілу й доцільності участі кількох осіб, що мають юридичний досвід.

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання - забороняє тортури при будь-яких

обставинах, що забороняє видачу осіб в країни, де для них існує серйозна загроза катувань, і встановлює обов'язок кримінального переслідування за катування конвенція ООН, прийнята в 1984 році і вступила в силу в 1987 році. Нагляд за виконанням конвенції здійснює Комітет проти тортур у складі десяти експертів; він робить зауваження по доповідях держав-учасників конвенції та розглядає скарги на ті держави-учасники, які визнали відповідну компетенцію комітету, зробивши заяву згідно зі статтями 21 і 22 конвенції. У 1992 році були прийняті поправки до конвенції, які не вступили в силу, за станом на 2009 рік.

У 2002 р. був прийнятий і в 2006 р. вступив в силу факультативний протокол до конвенції, який створив механізм візитів по моделі ЄКПЗ. Ці функції здійснює Підкомітет з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки і покарання Комітету проти тортур.

5. Міжнародно-правові стандарти поведінки із засудженими

Міжнародні стандарти поведінки із засудженими — це прийняті на міжнародному рівні норми, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань і діяльності органів і установ виконання покарань. Ці стандарти були узгоджені міжнародною спільнотою і в їх підґрунті насамперед лежить Загальна декларація прав людини. Прийняті на її розвиток Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які породжують юридичні зобов'язання для держав, котрі їх ратифікували (в тому числі й Україна), містять відповідні положення щодо поведінки з особами, позбавленими волі. Крім цих міжнародних документів загального (універсального) характеру є доволі великий перелік документів, що доповнюють і деталізують загальні принципи і безпосередньо стосуються засуджених. Перелік основних міжнародних правових документів щодо осіб, що відбувають покарання за вироком суду, нараховує понад 30 найменувань. За ступенем зобов'язань, що виникають при впровадженні міжнародних стандартів у кримінально-виконавче законодавство тих чи інших країн, існують положення, що є обов'язковими до виконання в національних кримінально-виконавчих системах, і такі, що розглядаються як рекомендації, для реалізації яких повинні бути створені відповідні соціально-економічні передумови.

Принципи, закладені в Загальній декларації прав людини, розвиваються в таких актах спеціалізованого характеру, що мають своєю метою виклад стандартів поведінки із засудженими, як Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими (1957 р.), Декларація про захист всіх осіб від катувань і інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання (1975 р.), Конвенція проти катувань і інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведінки й покарання (1984р.), Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку (1979 р.), Принципи медичної етики, що визначають роль працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, у захисті ув'язнених чи затриманих осіб від катувань і інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведінки й покарання (1982 р.), Заходи, що гарантують захист прав тих, хто засуджений до страти (1984 р.),

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.), Звід принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню та ув'язненню в будь-якій формі (1989 р.)> Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила, 1990 р.), Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990р.).

До європейських стандартів організації та правового регулювання виконання покарань належать:

- Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками від 30 листопада 1964 р.;
- Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини 1950р.;
- Європейська конвенція з попередження катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання 1987 р.;
- Європейські тюремні правила, оголошені рекомендацією № К (87) 3 Комітету міністрів Ради Європи від 12 лютого 1987 р.;
- Резолюція Комітету міністрів Ради Європи від 9 березня 1976 р. “Про деякі міри покарання, альтернативні позбавленню волі”;
- Резолюція Комітету міністрів Ради Європи стосовно виборчих, громадянських та соціальних прав ув'язнених від 1 лютого 1962 р.;
- Резолюція Комітету міністрів Ради Європи про працю ув'язнених від 18 вересня 1975 р.;
- Резолюція Комітету міністрів Ради Європи про освіту в тюрмах від 13 жовтня 1989р.;
- Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи стосовно системи ув'язнення та поводження з небезпечними злочинцями від 24 вересня 1982р.;
- Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи стосовно надання короткотермінових відпусток ув'язненим від 24 вересня 1982 р.;
- Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів, оголошені рекомендацією № К. (92) 16 Комітету міністрів Ради Європи.

Наведений перелік міжнародних документів за масштабами їх дії дозволяє виділити серед них стандарти поводження з засудженими універсального (розробленого ООН) та регіонального (на рівні Ради Європи) характеру.

Серед перерахованих міжнародних документів можна виділити стандарти: а) що стосуються поводження з особами, позбавленими волі, серед яких чільне місце займають Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими і Європейські тюремні правила, та б) правила застосування заходів, не пов'язаних із позбавлення волі (Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним Ув'язненням (Токійські правила) і Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів). Вагомого значення для захисту прав засуджених через обов'язковість для країн, що їх ратифікували, набули Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція проти катувань і інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання та Європейська конвенція з попередження катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання.

Ідеї, положення та вимоги, що містяться у Загальній декларації прав людини і в міжнародних документах, що містять стандарти поводження із засудженими, повинні максимально враховуватись у національному кримінально-виконавчому законодавстві і співвідноситись з принципами кримінально-виконавчої діяльності. Загальна декларація прав людини, міжнародні стандарти поводження із засудженими та національне кримінально-виконавче законодавство співвідносяться між собою як загальне, особливе й окреме (одиничне). Під цим кутом зору кримінально-виконавче законодавство і кримінально-виконавчу діяльність, у яких імplementовані міжнародні стандарти поводження із засудженими, слід розглядати як відображення єдності загального та одиничного. Як особливе міжнародні стандарти відіграють роль з'єднувальної ланки між Загальною декларацією прав людини і національним кримінально-виконавчим законодавством, яке покликане регулювати процедуру застосування обмежень прав і свобод, притаманних покаранню. При цьому необхідно підкреслити, що згідно із Засадами державної політики України в галузі прав людини неприпустимо звужувати зміст та обмежувати обсяг прав і основних свобод людини й громадянина проголошених Загальною декларацією прав людини, що також знайшли своє відображення і в нормах Конституції України.

Ратифікація Україною ряду міжнародних документів надала можливість імplementувати міжнародні стандарти поводження із засудженими у національне законодавство і, зокрема, у кримінально-виконавче законодавство. Так, у ч. 1 ст. 1 КВК України міститься положення, згідно з яким способом захисту інтересів особи, суспільства і держави як мети кримінально-виконавчого законодавства є “запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими”, що цілком відповідає змісту Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання. 5 травня 1997 р. Україною був підписаний, а потім і ратифікований Протокол № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини (Європейської конвенції з прав людини), що зобов'язало 22 лютого 2002 р. скасувати смертну кару як вид покарання, передбачений КК. Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, набрала чинності для України з 1 вересня 1997 р., після чого Україну у 1998, 1999, 2000 і 2002 роках відвідали з інспекцією члени Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (зазвичай такі інспекції Комітетом у тій чи іншій країні проводяться раз на чотири роки). З метою сприяння членам Комітету проти катувань у проведенні інспекції українська сторона, виконуючи взяті на себе зобов'язання, забезпечила: доступ на свою територію й право подорожувати по ній без будь-якого обмеження; повну інформацію про місця, де тримаються особи, позбавлені волі; необмежений доступ до будь-якого місця, де перебувають особи, позбавлені волі; можливість спілкуватися віч-на-віч із позбавленими волі особами. За результатами інспектування місць позбавлення волі в Україні члени Комітету проти катувань опублікували доповідь і надали пропозиції, спрямовані на поліпшення захисту прав осіб, позбавлених волі. Слід зазначити, що МВС України, Міністерство оборони, Міністерство охорони здоров'я та Державний

департамент України з питань виконання покарань після проведених Комітетом проти катувань інспекцій зобов'язані були вжити відповідних заходів, спрямованих на поліпшення ситуації з дотриманням прав людини у приймальниках-розподільниках, ізоляторах тимчасового тримання, гауптвахтах, психіатричних лікарнях та виправних колоніях.

У низці міжнародних Документів (Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, Основні принципи поводження з в'язнями, Європейські тюремні правила) чільне місце займає положення, згідно з яким у поводженні із засудженими не допускається ніякої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження чи за іншою ознакою. Саме ця “інша ознака” в останні роки стала предметом інтересу правозахисних організацій та регулювання Державним департаментом України з питань виконання покарань. Мова йде про статус ВІЛ-інфікованих засуджених. До 1997 р. в Україні позбавлені волі за результатами обов'язкового тестування усіх осіб, які надходили до установ Департаменту, були сконцентровані у двох установах, що породило численні проблеми, які знаходили свій прояв у додатковому обмеженні їх прав, у надлишковій ізоляції, в упередженому ставленні персоналу до цієї категорії засуджених, тобто у фактичній дискримінації за ознакою захворювання. З 1997 р. в Україні, яка займає перше місце в Європі за темпами поширення ВІЛ-інфекції, Для того щоб зняти будь-які обвинувачення у можливій дискримінації, практика тестування всіх позбавлених волі осіб на ВІЛ-інфекцію була зупинена як дискримінаційна та така, що ображає права людини. Зараз аналіз крові на наявність ВІЛ-інфекції засудженому робиться виключно за його бажанням, а результати такого аналізу є лікарською таємницею. Такий підхід цілком відповідає Рекомендації № К (98) 7 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам стосовно етичних та організаційних аспектів охорони здоров'я від 8 квітня 1998 р., згідно з якою “перевірки на ВІЛ-інфекції мають відбуватися тільки за згодою в'язнів”, “не повинна передбачатися будь-яка сегрегація стосовно осіб із позитивним аналізом на антитіла ВІЛ-інфекцій”. На сьогодні в Україні ВІЛ-інфікованість не може бути чинником, що обмежує права і обов'язки заарештованих та засуджених, які є носіями ВІЛ-інфекції. Що ж стосується осіб, позбавлених волі, в яких виявлений ВІЛ/СНІД, то вони мають триматися у слідчих ізоляторах і кримінально-виконавчих установах на загальних підставах. Таким чином, головна ідея припинення тестування на ВІЛ-інфекцію осіб, позбавлених волі, полягає в тому щоб виключити навіть натяки на принизливе поводження та можливу дискримінацію носіїв інфекції за цим показником.

Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими і Європейські тюремні правила містять стандарти-рекомендації, тобто положення, що сформульовані у цих документах, не мають обов'язкової юридичної сили, про що прямо сказано у вступі, де визначається статус цих правил. Але, незважаючи на це, розроблені на рівні Організації Об'єднаних Націй і Ради Європи стандарти поводження з позбавленими волі визнаються міжнародними організаціями, урядами й неурядовими організаціями і, зокрема, адміністрацією місць позбавлення волі. Обидва документи не мають на меті нав'язати взірцеву систему установ виконання покарань, визнаючи, що кримінально-виконавчі системи окремих країн уже досягають

більш високих стандартів. Як Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, так і Європейські тюремні правила мають на меті лише запропонувати свої рекомендації по створенню мінімальних загальновизнаних гуманних умов тримання позбавлених волі, які б забезпечували повагу людської гідності. Разом із тим, міжнародні документи виходять із того, що рекомендовані у них стандарти поводження з позбавленими волі не можуть бути досягнуті відразу повсюди й водночас з огляду на розмаїття в різних країнах юридичних, соціальних, економічних і географічних умов. Формально розроблені міжнародною спільнотою стандарти поводження із засудженими є лише дороговказом для адміністрації установ виконання покарань по створенню належних мінімальних умов людяності і поваги.

Основоположні принципи поводження з особами, позбавленими волі, фундаментального характеру, що містяться в міжнародних документах, ґрунтуються на необхідності забезпечувати права засуджених, що невіддільні від загальних прав людини. Це означає, що позбавлені волі мають право на: життя та особисту недоторканність; здоров'я; працю; відпочинок; незастосування до них тортур чи іншого нелюдського поводження; повагу людської гідності; належні правові процедури; свободу від будь-якої дискримінації; свободу від рабства; свободу совісті та думок; свободу віросповідання; недоторканність сімейного життя; самовдосконалювання.

Для забезпечення цих прав міжнародні стандарти рекомендують організувати функціонування установ позбавлення волі таким чином, щоб вони були місцями, де не повинна виникати небезпека для життя, здоров'я та особистої недоторканності як позбавлених волі, так і персоналу. У місцях позбавлення волі засуджені не повинні зазнавати дискримінації. Умови тримання осіб, засуджених до позбавлення волі, не повинні додатково до обмежень, зумовлених фактом ізоляції, обмежувати права і свободи людини і громадянина. Режим позбавлення волі не повинен занадто обмежувати контакти засуджених із зовнішнім світом, тому міжнародні стандарти особливу увагу приділяють тим аспектам поводження з позбавленими волі, які спрямовані на підготовку цих осіб до повернення до життя у суспільстві.

Аналіз Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими і Європейських тюремних правил дозволяє дійти висновку, що основні їх положення можна поділити на декілька однорідних груп: 1) це загальні, фундаментальні принципи; 2) норми, що передбачають розподіл засуджених до позбавлення волі; 3) організація режиму в місцях позбавлення волі; 4) залучення позбавлених волі до тих чи інших видів зайнятості; 5) вимоги до діяльності персоналу місць позбавлення волі.

Треба зазначити, що в Європейських тюремних правилах порівняно з Мінімальними стандартними правилами поводження з ув'язненими з урахуванням змін, що відбулися у теорії й практиці застосування позбавлення волі, дещо зміщені пріоритети та акценти. Європейські тюремні правила розроблені з урахуванням того, що виправлення та ресоціалізація не завжди дають очікувані результати, оскільки ці цілі, як показав досвід минулих років, не є реальними. У зв'язку з цим визнається, що головними передумовами успішного виправлення є готовність і добра воля самих засуджених та налагодження зв'язків між установами виконання покарань та вільним

суспільством. Цілі виправного впливу на засуджених полягають у тому, щоб зберегти їх здоров'я та гідність та сприяти формуванню у них почуття відповідальності та виробленню навичок, які допоможуть реінтегруватися у суспільство, Допоможуть виконувати вимоги законності та задовольняти свої життєві потреби власними силами після звільнення. Виправлення засуджених за міжнародними документами має на меті мінімізацію негативного впливу позбавлення волі на особистість та соціальну поведінку осіб, позбавлених волі. Європейські тюремні правила відображають зміни від попереднього підходу до процесу впливу на засуджених, спрямованого на виправлення їх поглядів і поведінки, до розробки моделей, орієнтованих на розвиток соціально корисних професійних навичок та особистих здібностей, що відкривають перспективи успішної соціальної реінтеграції. Для порівняння вважаємо за доцільне навести тут поняття виправлення, що сформульоване у ч. 1 ст. 6 КВК України, де стверджується, що виправлення засудженого — це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

З огляду на необхідність імплементації міжнародних стандартів у національне кримінально-виконавче законодавство звертає на себе увагу й те, що міжнародні документи стосуються поводження з позбавленими волі, а КВК України регламентує порядок і умови виконання покарань, тобто мова йде про різні поняття з різним змістом. Яке це має значення, можна зрозуміти на прикладі змісту поняття “режим”. Порівняльний аналіз вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства з Мінімальними стандартними правилами поводження із засудженими та Європейськими тюремними правилами дозволяє переконатися в тому, що у кримінально-виконавчому праві України та в міжнародних документах у поняття режим позбавлення волі вкладається принципово різний зміст. Так, у КВК режим визначається як порядок виконання й відбування покарання. Вітчизняна наука кримінально-виконавчого права виходить із того, що у режимі в концентрованому виді знаходить свій вираз зміст кримінального покарання, зосереджений увесь комплекс притаманних йому правообмежень та позбавлень. У зв'язку з цим режим виконує як каральну функцію, так і регулюючу, визначаючи обсяг правообмежень, а, крім того, ще й функцію забезпечення застосування засобів виправно-трудового впливу. На відміну відданого уявлення про режим, у міжнародних стандартах поводження із засудженими під режимом у місцях позбавлення волі розуміють уклад життя засуджених, котрий не є квінтесенцією покарання, а повинен, як це сказано в ст. 66 Європейських тюремних правил, містити в собі:

а) духовну підтримку та допомогу засудженим, а також можливості для підходящої праці, професійно-технічного та загальноосвітнього навчання й професійної орієнтації, для занять фізкультурою й розвитку соціальних навичок; надання порад та консультацій, організації групових заходів і дозвілля;

б) заходи, що забезпечують таку організацію цієї діяльності, яка б, у міру можливості, сприяла розширенню контактів із зовнішнім світом та створювала можливості для полегшення соціальної реабілітації ув'язнених після звільнення;

в) процедури розробки та перегляду індивідуальних програм виправлення та навчання ув'язнених після проведення подібних консультацій з відповідним персоналом і по можливості з ув'язненими, про які йде мова;

г) системи контактів та методи керівництва, що сприяють установленню відповідних позитивних відносин між персоналом і ув'язненими з метою досягнення ефективності й успішної реалізації режимів і програм виправлення.

Різний підхід продемонстрований у міжнародних документах і у кримінально-виконавчому законодавстві й до проблеми залучення осіб, позбавлених волі, до праці, оскільки, наприклад, Європейські тюремні правила містять положення, згідно з яким адміністрація установ виконання покарань надає можливість засудженим вибирати вид занять відповідно до свого бажання. В Україні ж згідно з ч. 1 ст. 118 КВК “засуджені залучаються до суспільне корисної праці з урахуванням наявних виробничих потужностей, зважаючи при цьому на стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність”. Такі ж розбіжності можна побачити й на прикладі надання позбавленим волі можливості навчатися. Якщо в Україні навчання засуджених до позбавлення волі можливе у вільний від роботи час, то згідно з Європейськими тюремними правилами навчання осіб, позбавлених волі, розглядається як оплачувана діяльність, що здійснюється протягом робочого дня, так само як і праця інших засуджених.

На шляху приведення національного кримінально-виконавчого законодавства у відповідність із міжнародними стандартами є ще невикористані можливості. Це, наприклад, стосується можливості надання кожному позбавленому волі окремого приміщення (ст. 9 Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями); надання засудженим до позбавлення волі відпусток (ст. 43.2 Європейських тюремних правил); можливості відвідання родичів у вихідні та святкові дні; заборони застосовувати до засуджених такі стягнення, як тримання в одиночній камері (п. 7 Основних принципів поведження з в'язнями) та призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії (ст. 28.1) Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями); заборони застосовувати гамівну сорочку (ст. 39 Європейських тюремних правил) і т. ін.

Щодо міжнародних стандартів стосовно застосування заходів, альтернативних позбавленню волі, то серед них найбільш вагомими є Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила), та Європейські положення по громадських санкціях і заходів, що містяться у Рекомендації № К. (92) 16, прийнятій 19 жовтня 1992 р. Комітетом міністрів Ради Міністрів Ради Європи. Ці міжнародні документи є теж рекомендаційними.

Як Токійські правила, так і Європейські положення по громадських санкціях і заходах наголошують, що їх метою є забезпечення більш активної участі громадськості у здійсненні правосуддя та у поведженні з правопорушниками.

Токійські правила спрямовані на застосування заходів, альтернативних тюремному ув'язненню. Такими санкціями можуть бути: а) усні санкції, такі як зауваження, догана й попередження; б) умовне звільнення від відповідальності; в) обмеження в цивільних правах; г) економічні санкції, такі як штрафи чи штрафодні; д) конфіскація майна; е) повернення майна жертві або ж компенсація матеріальних збитків; є) умовне покарання або ж покарання з відстрочкою; ж) умовне звільнення з

ув'язнення й установлення судового нагляду; з) суспільне корисні роботи; й) перебування вдень у виправній установі; і) домашній арешт; і) будь-яке інше поводження, не пов'язане з тюремним ув'язненням.

Токійські правила рекомендують застосовувати до правопорушників заходи, не пов'язані з тюремним ув'язненням, силами громадськості, уникаючи по можливості формального розгляду справи у суді, що можна розглядати як заклик до позасудової форми правосуддя.

Європейські положення по громадських санкціях і заходах загалом не суперечать Токійським правилам, однак їх особливістю є рекомендація застосовувати громадські санкції і заходи замість покарання (і не тільки у виді тюремного ув'язнення). Це означає, що рекомендовані Європейськими положеннями громадські заходи є альтернативою покаранням. Головна ідея застосування громадських санкцій та заходів полягає в тому, що вони дозволяють залишити правопорушників у контакті зі всіма чинними механізмами соціального контролю у суспільстві, надаючи можливість особі реінтегруватись до соціального життя, що є більш ефективним, ніж після перебування особи у місцях позбавлення волі. Це підтверджено Рекомендаціями № К. (99)22, що були прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 30 вересня 1999 року і передбачають застосування до правопорушників таких заходів, як умовне звільнення, що застосовується без винесення вироку про покарання; громадські роботи (тобто неоплачувана робота на користь суспільства); інтенсивний нагляд з боку громадськості; переговори між правопорушником і потерпілим або відшкодування завданої потерпілому шкоди; обмеження свободи пересування (домашній арешт) із використанням електронних методів стеження; застосування заходів медичного характеру, обумовлених контрактом на лікування окремих категорій правопорушників осіб, що перебувають у певній залежності (від алкоголізму, наркотиків). Таким чином, не всі перераховані громадські заходи збігаються із санкціями, рекомендованими Токійськими правилами.

Умовою застосування громадських заходів є добровільна згода правопорушника з ними рахуватись, тобто дотримуватись притаманних їм умов чи зобов'язань, що дає привід ставитися до правопорушника з повагою як до особи, що здатна навчитися нести відповідальність за свої вчинки. При цьому, як сказано у ст. 23 Європейських положень по громадських санкціях і заходах, “природа, зміст і методи впровадження громадських санкцій і заходів не повинні порушувати особисті права або гідність правопорушників та членів їх сімей і не повинні викликати роздратування. Не можуть порушуватись самоповага, сімейні зв'язки, соціальні контакти й здатність жити у суспільстві”. Все це означає, що зміст та спосіб застосування громадських санкцій та заходів має здійснюватися у відповідності з всіма загальновизнаними на міжнародному рівні правами людини й громадянина.

Насамкінець необхідно звернути увагу на те, що вітчизняне кримінальне та кримінально-виконавче законодавство передбачають можливість застосування покарань, альтернативних позбавленню волі. Але покарання, альтернативні позбавленню волі, і громадські санкції та заходи — це далеко не одне й те ж і ототожнювати їх — це означає не розуміти різницю у правовій природі цих

інститутів, оскільки “покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави”, а громадські заходи як альтернатива покаранням виключають державний примус. Одним з основоположних принципів при застосуванні громадських заходів є широке залучення громадськості до поводження з правопорушниками. Якщо застосуванням громадських санкцій та заходів у ряді країн переймається служба пробації, то в Україні виконанням більшості покарань, альтернативних позбавленню волі, займається кримінально-виконавча інспекція, функції якої як правоохоронного органу не співпадають із функціями служби пробації.